

УДК 72.03 (477) + 930.2]:394.92 (477)

*Олена Георгіївна МОКРОУСОВА,
головний фахівець Київського науково-методичного центру
по охороні, реставрації та використанню
пам'яток історії, культури і заповідних територій,
кандидат історичних наук (Київ).*

РОЛЬ ЕПІСТОЛЯРІЮ АРХІТЕКТОРІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВА

Стаття присвячена маловивченій проблемі епістолярної спадщини українських архітекторів. Виявлені та проаналізовані архівні документи дозволяють говорити про виключну й досі недооцінену значущість епістолярних джерел для історії архітектури. Вони містять такі факти і деталі, що відсутні в інших джерелах, а також допомагають по-новому інтерпретувати вже відому інформацію.

Ключові слова: епістолярій, культурна спадщина, архітектура, архітектор, листування, Київ.

The article is dedicated to the insufficiently known problem of the Ukrainian architects' epistolary heritage which can be the important source for searching of the architectural memorials. The found and analyzed archives documents let show the exceptional and underestimated importance of the epistolary sources for Kyiv architectural history. They contain such facts and details that other sources don't have. These facts help interpret the known information from the new side.

Key words: epistolary, cultural heritage, architecture, architect, correspondence, Kyiv.

Статья посвящена малоизученной проблеме эпистолярного наследия украинских архитекторов. Выявленные и проанализированные архивные документы позволяют говорить об исключительной и до сих пор недооцененной значимости эпистолярных источников для истории архитектуры Киева. Они содержат факты и детали, отсутствующие в других источниках, а также помогают по-новому интерпретировать уже известную информацию.

Ключевые слова: эпистолярий, культурное наследие, архитектура, архитектор, переписки, Киев.

Історія забудови Києва, його архітектури та пам'яток кін. ХІХ – поч. ХХ ст. знайшла широке висвітлення у різноманітних за проблематикою та жанром публікаціях.

До них належать узагальнюючі історичні, краєзнавчі, пам'яткознавчі, архітектурознавчі та мистецтвознавчі праці, спеціальні монографічні дослідження, науково-популярна література, публіцистичні твори, навчальні посібники тощо. Для вивчення об'єктів культурної спадщини залучають різноманітні фонди всіх архівів Києва. Будівництво громадських об'єктів (рідше — житлових) додатково висвітлювалося також у пресі. Статті у фахових журналах, а особливо у міських газетах, не просто фіксують події, а й передають, сказати б, нерв часу.

Згадані джерела дослідники відкривали поступово, приблизно з кін. 1960-х – поч. 1970-х рр., коли у наукових колах зріс інтерес до масової архітектури кін. ХІХ – поч. ХХ ст. На той час кожна архівна справа ставала своєрідним відкриттям, із небуття спливали десятки імен архітекторів, підрядників і замовників. Коло архівних і бібліографічних джерел із кожним новим поколінням дослідників розширювалося, а самі джерела вивчалися все прискіпливіше. Сьогодні архівні фонди з документацією про будівництво та справами фінансово-майнового характеру дають змогу, як правило, простежити історію ділянки, зміну її власників, дату будівництва пам'ятки архітектури. Часто знаходимо проектні (чи обмірні) креслення, плани, детальні описи нерухомого майна, що дають уявлення про первісний вигляд будівлі. Але невідомими залишаються конкретні обставини проектування та будівництва. Можемо лише здогадуватися, як той чи інший архітектор отримував замовлення, як спілкувався з домовласником, обговорював проект, не знаємо реакцію замовника на результат. Навіть за наявності авторських креслень сам архітектор залишається лише підписом на проекті. У майнових документах автор взагалі згадується зрідка — для архітектурно-будівельної практики тих часів ім'я домовласника-замовника було важливішим фактом, ніж ім'я творця.

Біографічна складова досліджень пам'яток архітектури все ще залишається слабо розробленою. Не зважаючи на низку журнальних і газетних публікацій, а також на окремі монографії про видатних архітекторів В. Беретті (Б. Бутнік-Сіверський, М. Грицай); О. Вербицького (С. Кохан, С. Кілессо), В. Рикова (П. Матушенко), П. Альошина

(В. Ясієвич), В. Безсмертного, В. Городецького, С. Григор'єва, В. Осьмака, можна стверджувати, що біографії київських (ширше — українських) архітекторів досі вивчені недостатньо. Причина полягає як в обмеженості джерел, так і в тому, що наявні документи повною мірою все ще не використані.

У Центральному державному архіві-музеї літератури та і мистецтва України зберігаються особові фонди низки відомих архітекторів. На тлі доволі обмеженого біографічного матеріалу про забудовників Києва і зовсім незначної його автобіографічної складової вирізняється група епістолярних джерел, представлена у згаданих фондах. За кількістю та різноманітністю листування вирізняється спадок Павла Федотовича Альошина (1881–1961) (ф. 8). На жаль, особові фонди інших архітекторів або взагалі не містять листів (ф. 370 П. Голландського), або це, переважно, листи приватного характеру, що прямо не пов'язані з творчістю (архітектори О. Вербицький (ф. 11), В. Фельдман (ф. 48), М. Даміловський (ф. 53) тощо). Хоча і приватне листування не тільки змальовує психологічні риси творця, а й часто подає важливий фактичний матеріал.

Друга група джерел, що містить епістолярні матеріали архітекторів, пов'язана з особовими фондами домовласників — замовників будівництва. На сьогодні найвідомішим є фонд родини Терещенків у ЦДІАК України (ф. 830). У ньому листування згруповано, як правило, за персоналіями, що полегшує роботу дослідника. Ще у 1980-х рр. М. Кадомська відкрила коротке, але інформативне листування петербурзького архітектора Андрія Леонтійовича Гуна (1841–1924) із Федором Артемієвичем Терещенком (1832–1894), пов'язане з будівництвом особняка по вул. Терещенківській, 9 (нині — Музей Російського мистецтва) та і відобразила його в історичній довідці (1990 р.), яка готувалася напередодні реставрації. Докладніший аналіз цих листів, проведений сьогодні, дав змогу встановити невідомі раніше факти та деталі проектування.

Кілька років тому було виявлене та опрацьоване листування архітектора Павла Івановича Голландського (1861–1939) із членами родини Терещенків із приводу будівництва замиського палацу в с. Денеші (Житомирська область). Шість листів П. Голландського, які збереглися,

відображають нелегку «кухню» проектувальника, його роздуми над стилістикою, кращим архітектурним рішенням. І водночас відтворюють зростання напруженості між автором і замовниками, що підтверджують і звернення до нього власниць маєтку [21]. У цьому самому фонді знайдено два короткі листи (1881 р.) архітектора В. Ніколаєва до Ф. А. Терещенко: стосовно закінчення проекту та будівництва нічліжного будинку на вул. Басейній, 16 та щодо лікарні у м. Глухові [27, арк. 3, 6]. Окремі листи з іншого архіву (ДАКО) свідчать про маловідому участь В. Ніколаєва у попередньому проектуванні Київської контори Державного банку (нині — вул. Інститутська, 9), будівля якої врешті була зведена у 1902–1905 рр. за конкурсним проектом О. Кобелева [14].

Трете місце можливого зберігання листів архітекторів — фонди установ і відомств, які замовляли те чи інше будівництвом. Листування у справах не виділене в окрему групу зберігання, а міститься серед інших документів господарчого, фінансового та дозвільного характеру. Цей сегмент найбільш складний для роботи дослідника, оскільки потребує детального опрацювання всіх справ, пов'язаних із будівництвом. І дуже різний за обсягом та змістом — від абсолютно ділових, формальних і майже не цікавих повідомлень до офіційних листів, але з яскраво вираженим особистим забарвленням.

Так лише один лист П. Альошина зі справи про конкурс на публічну бібліотеку в Києві (вул. М. Грушевського, 1) [3, арк. 81–82] розкриває як проблеми конкурсного проектування та права авторства в архітектурі, так і характер самого архітектора. Йшлося про фотографування конкурсних проектів, зроблених Альошиним. Ці відбитки, що збереглися в архіві онука архітектора, являють унікальне іконографічне джерело [20].

Як ми вже згадували, саме епістолярна спадщина Павла Альошина на сьогодні найповніше розкриває особливості архітектурної-будівельної практики поч. ХХ ст., виявляє роль архітектора та замовника у цьому складному процесі. Найбільш емоційним і захоплюючим є його листування з дворянином Миколою Вікторовичем Ковалевським (1869–1926), у співпраці яких народився один із шедев-

рів — особняк на розі вул. Шовковичної та П. Орлика № 15/1 («Замок зітхань») [11]. Історію будівництва ще одного знакового об'єкту архітектора — Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57) також вдалося розглянути крізь листування архітектора та мецената Семена Семеновича Могильовцева (1842–1917) [16].

У фонді архітектора зафіксовані також деталі будівництва комплексу для Торгівельного дому Ф. Бажанова та А. Чувалдіної у Санкт-Петербурзі (1907–1910 рр.). Зокрема, епістолярне спілкування архітектора з братами Миколою та Борисом Реріхами у 1908–1909 рр. деталізує замовлення знаменитого твору монументального живопису роботи М. Реріха — семи полотен на тему давньоруських билин (т. зв. «Богатирського фризу») в ідальні Філадельфа Генадійовича Бажанова (1864–1931) [9, с. 21; 23, спр. 546, 619]. Про міжнародні творчі зв'язки Павла Альошина свідчить листування з англійським скульптором Фредеріком Вільямом Помероем (1856–1924), членом руху «Мистецтва і ремесел», який виконав для будинку Бажанова парадні бронзові двері [9, с. 19; 23, спр. 288]. Значний інтерес для дослідників декоративно-ужиткового мистецтва становить також листування архітектора з відомою санкт-петербурзькою фірмою майолікового виробництва Йосипа Йосиповича Гельдвейна та Петра Кузьмича Вауліна (1870–1943), з якою Альошин співпрацював на багатьох свої об'єктах у Петербурзі та у Києві [11, с. 168–169; 23, спр. 290]. Не менш насичені деталями та емоціями листи виконавців багатофігурного фризу на будинку Педагогічного музею — скульпторів Василя Васильовича Козлова (1887–1940) та Леопольда Августовича Дітріха (1877–1954) [22, с. 24–34; 23, спр. 49, 50].

Альошинський епістолярій розкриває також творчу роботу над багатьма іншими об'єктами, зокрема, будинком Київського земства по вул. Володимирській, 33 (конкурсний проект), Ольгінської гімназії (вул. Володимирська, 55 — Б. Хмельницького, 15) тощо. Часто архітектор доволі детально пояснює свій задум і вибір стилістики, що стає особливо цінним для аналізу його творчого методу. Інколи епістолярій залишається чи не єдиним свідченням нереалізованих творчих планів автора (приватний будинок В. Кубовця у Петрограді, 1916 р. [23, спр. 296]; дача І. Ісаєва

у Сестрорецьку, 1917 р. [23, спр. 534]; курорт «Комперія-Сарич» у Криму, 1917 р. [23, спр. 580]). Кожен кореспондент П. Ф. Альошина поглиблює наше уявлення про надзвичайну творчу активність архітектора та широке коло його професійних зв'язків, спрямованих на отримання кращого творчого результату.

П. Альошин був не тільки архітектором, а й істориком архітектури та колекціонером креслень і бібліофілом, що також відображено в його епістолярній спадщині. Зберігся лист удови відомого московського архітектора Льва Кекушева, у якого П. Альошин проходив архітектурну практику в 1901 р. [13, с. 466–495]) із пропозицією придбати книги хворого чоловіка [23, спр. 592, арк. 1].

Найбільшу увагу Альошин приділяв творчості Вікентія Івановича (1781–1942) та Олександра Вікентійовича Беретті (1816–1895), досліджував у 1910-х рр. їх творчість у Санкт-Петербурзі за архівними матеріалами, написав кілька статей про роботи архітекторів у Києві. Також зібрав величезну колекцію їх креслень, для чого листувався з сином О. Беретті [23, спр. 534] та архітектором Іпполітом Володимировичем Ніколаєвим (1870 – після 1937) [23, спр. 604, арк. 3 зв.]. Завдяки науковій і колекційній діяльності П. Ф. Альошина Київ сьогодні має особовий фонд родини Беретті та значну за обсягом колекцію креслень батька і сина.

Про творчість В. І. Беретті у Києві існує монографія (Б. Бутнік-Сіверського «Архітектор В. І. Беретті в Києві») та дисертація М. Грицяя «Київський період творчества В. И. Беретти». Але вони з'явилися більше 60 років тому й окреслюють постать архітектора, скоріше, схематично, на тлі розбудови Києва першої трет. ХІХ ст. А творчість О. В. Беретті загалом мало досліджена, оскільки порівняно з батьком вважалася вторинною. Сьогодні його постать переоцінена, але свого дослідника ще не знайшла.

Втім опрацьовані архівні матеріали, зокрема епістолярного жанру, дають змогу реконструювати психологічний портрет саме Олександра Беретті, який мав складний характер і не дуже щасливу вдачу — помер у психіатричній лікарні, призабутий сучасниками. Вивчені нами листи стосуються переважно однієї з найскладніших пам'яток архітектури Києва — Володимирського собору (б-р Т. Шевченка,

20), проектування, будівництво та оздоблення якого тривало понад 40 років — із 1853 по 1896 р. Первісний проект собору розробив петербурзький архітектор Іван Васильович Штром (1823–1887), але будівництво почалося за проектом учня В. Беретті, єпархіального архітектора Павла Івановича Спарро (1814–1887). Його на посаді керівника робіт і замінив у 1862 р. О. Беретті. Він розширив попередній проєкт і, як вважається, припустився помилок. У 1866 р., коли собор був доведений до куполів, його стіни тріснули, склепіння та арки розійшлися. О. Беретті усунули від керівництва, а роботи зупинили. Лише після відвідування Києва імператором Олександром II у 1875 р. до будівництва повернулися із залученням досвідченіших фахівців, про що згадує В. Г. Киркевич у монографії «Володимирський собор у Києві» (2004 р.)

Петербурзький професор архітектури Рудольф Богданович Бернгардт (1819–1887), відомий фахівець у галузі спорудження склепінчастих будівель, підготував проєкт добудови собору і запропонував укріпити стіни контрфорсами. Але чому вибір випав саме на Бернгардта? Відповідь на це питання дає приватний лист академіка архітектури з Санкт-Петербургу Р. Генріхсена до О. Беретті від 17.02.1876 р.: *«Многоуважаемый Александр Викентьевич! Получив твое письмо от 9 с.м. немедленно поспешил к Рудольфу Богдановичу, это честный и благородный немец, на которого положиться можно, и он очень сочувственно о тебе отозвался и обещал все сделать, что в его власти»* [24, спр. 29, арк. 1]. Як бачимо, доля Беретті та Володимирського собору вирішувалася не тільки на рівні імператора, а й у приватних зв'язках. Дійсно, Р. Бернгардт у свої висновках щодо причин появи тріщин О. Беретті не звинувачував.

Але ще до цієї трагічної розв'язки на будівництві тривали гострі сутички між архітектором і будівельним підрядником купцем Кіндратом Кузьмичем Ховалкіним (? – 1880), який виграв торги на роботи у тому ж 1862 р., коли керівником став О. Беретті. Проблеми зафіксовані у багатосторінковому листуванні та чисельних скаргах архітектора і підрядчика [5, спр. 49, 57, 64, 65]. Від О. В. Беретті постійно надходили рапорти Будівельному комітету про розкрадання та непостачання будівельних матеріалів підрядчиком. К.

Ховалкін направляє Комітету детальні пояснення, наголошуючи особисте негативне ставлення до себе з боку архітектора та звинувачував його у протиправних вимогах і намаганні розорити себе [15]. У світлі нашої теми звернімо увагу на важливість не тільки документів О. Беретті, а й скарг підрядчика. Київське купецтво XIX ст. майже не залишило документів мемуарно-епістолярного жанру. Багатослівні листи К. Ховалкіна, написані красивим рівним почерком, є творіннями канцеляриста, викладеними за ustalеним в той час ладом, але голос та емоції людини вони зберігають.

Цей епізод та інші відомості про життя Беретті свідчать, що він мав вкрай важкий характер, чому й нажив чимало ворогів. Чого варта, скажімо, судова справа щодо побиття Беретті своїх учнів — братів Тустановських, яка розпочалася 1850 р. і тягнулася більше 20 років [12; 17, с. 90]. Зі своїми будівельними підрядчиками — Терлецьким (університет) та Арінштейном (I гімназія, б-р Т. Шевченка, 14) архітектор також постійно конфліктував. Образ яскраво доповнюють численні листи Беретті-домовласника (володів кількома садибами, де здавав будинки в оренду) стосовно майнових питань до своїх квартиронаймачів [24, спр. 23, 47] та суди із сусідами [24, спр. 44; 46].

На останній історичний сюжет, пов'язаний із Володимирським собором, ми також натрапили у матеріалах фонду О. Беретті, хоча він торкається архітектора побіжно. Зберіглася копія листа 1855 р. до забутого сьогодні архітектора серед. XIX ст. учня О. Беретті — Федора Федоровича Голованова (1818–?). Його товариш архітектор Михайло Олександрович Макаров (1827–1873), також учень Беретті, розкриває факти, що компрометують архітектора І. Штрома, який отримав звання академіка архітектури саме за проект собору в Києві. З листа випливає, що Штром подав до Академії мистецтв креслення, які за два тижні виконав М. Макаров, отримавши 200 рублів. Окрім того, ми дізнаємося, що й первісний проект собору 1853 р. креслив не І. Штром, а Ф. Голованов, компліюючи елементи за різними зразками культової архітектури неовізантійського стилю [24, спр. 56, арк. 3–3 зв.]. Цими фактами О. Беретті скористався у брошюрі «О строящемся соборе во имя Св. Владимира в Киеве» (1884 р.), у якій, виправдовуючи себе, багато уваги приділив конфліктові зі Штромом.

Досліджені нами листи містять різну за насиченістю інформацію, різняться також манери спілкування архітекторів. Натомість відповіді замовників чи керівників будівництва трапляються рідше. Тим ціннішими є декілька листів Богдана Івановича Ханенка (1848–1917) — ініціатора створення Київського художньо-промислового музею (вул. М. Грушевського, 6) щодо його проектування та будівництва. На жаль, особовий фонд архітектора Володислава Володиславовича Городецького (1863–1930) відсутній, тому вивчені листи відклалися у фонді Київського товариства старожитностей і мистецтв (ЦДАМЛМ, ф. 648). Окремі листи В. Городецького частково цитувалися Д. Малаковим у монографії «Архітектор Городецький. Архівні розвідки» (1999, 2013 рр.), але як комплексне джерело не аналізувалися. Особливо цінним є те, що зберігся епістолярій не тільки добре знаного Городецького, а й ще трьох архітекторів, причетних до проектування (П. Бойцова, О. Померанцева, В. Ніколаєва), а також листи будівельного підрядника та виконавців робіт. Це дає змогу відтворити об'ємну картину, об'єктивнішу, ніж за документами однієї сторони.

Найповніше у згаданому архівному фонді представлені листи В. Городецького [25, спр. 6, 7]. Зберіглося 20 його листів на ім'я Б. Ханенка, починаючи з березня 1898 р. і закінчуючи січнем 1902 р. (безумовно, їх було значно більше, відклалися, ймовірно, лише ті, які сам Ханенко передав до офіційної справи з будівництва). Ці листи ввічливі, ділові, без будь-якої фамільярності. Архітектор звітує про зроблене у відповідності із зауваженнями замовника та вносить певні пропозиції. Але навіть фрагментарний епістолярій розкриває важливий бік стосунків між архітектором і будівником, від чого, власне, й залежав успіх будівництва.

Тендер на ведення робіт виграв Лев Борисович Гінзбург (1858–1920-і) — один із найбільш успішних у своїй справі підрядчиків. Цікаво, що контракт із ним Городецький прописав на користь замовника, хоча й очікував, що Гінзбургу умови не сподобаються: «...но нас это должно мало интересовать, т.к. дело само по себе серьезное» [25, спр. 6, арк. 274]. Із подальших листів ми дізнаємося, що напруга між архітектором і підрядчиком поступово зростала і перейшла до взаємних звинувачень. Л. Гінзбург звинувачував

архітектора у несвоєчасному наданні креслень окремих деталей [25, спр. 7, арк. 34], на що В. Городецький у червні 1900 р. відповів: «...Гинзбург действительно не прав, обвиняя меня неоднократно в недостаточности рисунков; по делу постройки Музея он получил такую массу чертежей, как, наверное, не имел ни на одной из построек. Все рисунки, выдаваемый мною Гинзбургу имеют силу лишь до тех пор, пока не попадут в хищнические руки его мастеров, затем рисунки нагло уничтожаются и работа производится так, как им угодно...» [25, спр. 6, арк. 277]. Це єдиний відомий нам на сьогодні опис використання, хоча й недбалого, проектних креслень на будівництві. Ще в одному листі Городецький скаржиться на затягування початку окремих робіт, щоб виконати їх за його відсутності (архітектор саме збирався їхати з Києва). А в листопаді 1900 р., коли почалося пофарбування в інтер'єрі, В. Городецький знову висловив незадоволення фаховим рівнем найнятих Л. Гинзбургом майстрів, котрі не відчували кольори та не розуміли вимог автора, а перед тим вже зіпсували своїм пофарбуванням деякі приміщення та фасад музею, зробивши його гороховим [25, спр. 6, арк. 284].

Листування Комісії з будівництва Київського Політехнічного інституту та одного з найвпливовіших архітекторів імперії Ієроніма Севастьяновича Кітнера (1839–1929), який 1898 р. переміг у архітектурному конкурсі та виконав робочий проект інститутського комплексу, також фіксує вкрай напружені стосунки між замовниками та архітектором, пов'язані з недостатньо якісним будівельним наглядом із його боку [18, 22]. Конфлікт зайшов так далеко, що завершився безпрецедентним для Києва багаторічним судовим процесом між дирекцією інституту та І. Кітнером. Суд він виграв і зробив широкий жест — 1905 р. направив у дарунок бібліотеці Інституту колекцію креслень і малюнків [1, спр. 382, арк. 17–17 зв.], які у розпалі конфлікту незаконно забрав із Києва.

Історія ще одного об'єкту, не існуючого нині, — Троїцького-Либідської церкви по вул. Володимирській, 53 — супроводжується листуванням кількох архітекторів із замовниками. Перший проект нової церкви виконав у 1902 р. єпархіальний архітектор Євген Федорович

Єрмаков (1868–1914). Історія його реалізації виявилася вельми складною і тривалою. Конфлікт архітектора із попечительством церкви відображений у його листах і скаргах останнього на ім'я Київської духовної консисторії. Через невдоволення поведінкою Єрмакова, у 1903 р. альтернативний проект замовили В. Ніколаєву, але й він не був погоджений [7, арк. 173 зв.]. Після багаторічних сперечань у 1908 р. було проведено всеросійський конкурс проектів. До реалізації обрали роботу столичного художника-архітектора Дмитра Андрійовича Крижанівського (1871–1942), що посіла друге місце. Будівельний комітет упродовж 1909–1910 рр. вів із ним переговори щодо подальшої співпраці та її оплати [26, арк. 22-а – 22-а зв.]. Проектні креслення (доповнені та дещо перероблені порівняно з конкурсним варіантом) 1909 р. були затверджені [8]. Але на цьому етапі співпраця з архітектором чомусь припинилася. Зрештою, Троїцькій парафії довелося повернутися до давно затвердженого проекту Є. Ф. Єрмакова. 1911 р. відбулося урочисте закладення храму, який завершити не встигли.

Ще одна група пам'яток, історія проектування яких знайшла відображення в епістолярії митців, — монументи. Кінний монумент гетьмана Богдана Хмельницького прикрасив Софійську площу у 1888 р., але ідея виникла ще у 1840-х рр. Як ми знаємо, первісний проект скульптора Михайла Йосиповича Мікешина (1835–1896) був потім значно спрощений. У фонді Комітету із збирання коштів на пам'ятник, який опікувався проектуванням і будівництвом із 1870 р., зберіглося кілька листів скульптора. Не зважаючи на офіційний характер звернень до Комітету або його Голови Михайла Володимировича Юзефовича (1802–1889), тексти митця дуже багатослівні, емоційні, дотепні та іронічні. Зокрема, в листі від 19 січня 1873 р. він на кількох сторінках відстоює своє бачення монументу і висуває безліч заперечень щодо прав Комітету змінювати його ідею та вигляд [6, арк. 48 зв.]. На той момент йшлося про варіант, що складався з кількох багатофігурних груп, окремі з яких мали доволі сумнівне ідеологічне й етичне навантаження: ксьондз, розтоптаний конем, труп єврея тощо. Намагаючись переконати Комітет не спрощувати проект через нестачу коштів, М. Мікешин щоразу наголошує важливість мистецтва

як такого: *«Да ведь если смотреть только в экономическое стекло на памятники, то и самые памятники окажутся роскошью и излишеством, без которых можно обойтись»* [6, арк. 50 зв.]. Втім, на звершення листа скульптор виказує готовність зменшити свій гонорар за художню роботу.

У листі, датованому 8 вересня 1876 р., М. Мікешин звинувачує М. Юзефовича в інтригах проти себе та несправедливих звинуваченнях [6, арк. 154 зв.]. У черговому листі 1880 р. знову йдеться про непорозуміння, що накопичилися у стосунках із Комітетом. Особливо нас зацікавив наступний пасаж: *«В архиве моих письменных отношений с Комитетом и лично с г. Председателем его, есть достаточно фактов, обрисовывающих систему отношений как к самому памятнику, так и к его автору, т. е. ко мне, могущих оправдать меня не только пред Судом уголовным, но и пред Судом Потомства, к которому на Комитет буду апеллировать я»* [6, арк. 369 зв.]. Так і є, нині зацікавлений минулим киянин, може й згадає ім'я скульптора, а Комітет та всі труднощі, пов'язані з монументом, давно вже забуті. Можна сказати, що суд нащадків виграв творець.

Не менш цікавими є листи, пов'язані з пам'ятником Олександрю II на Європейській площі, історія якого коротко, але інформативно окреслена у кількох публікаціях сучасних дослідників Києва, зокрема В. Галайби та В. Ковалинського. Наявне в архівних документах листування поки що не знайшло відображення у наукових публікаціях. Міжнародний конкурс на створення монументу відбувся у 1910 р. Серед 13 робіт журі одноголосно визнало кращим проект під девізом «Kieff», автором якого виявився Етторе Ксіменес (1855–1926), член римської академії красних мистецтв Св. Луки. Для огляду скульптурних частин макету, в березні 1911 р. до Риму відрядили комісію у складі архітектора І. Ніколаєва, П. Демідова, А. Мердера та консула Росії в Римі Г. Забелло [10, с. 3]. У листі від 20 квітня 1911 р. на ім'я київського міського голови І. Дьякова Е. Ксіменес, між іншим, цікавиться враженнями комісії від роботи, бажаючи, як будь-який митець, почути позитивні відгуки: *«Вы не сказали мне ни одного слова о том, какое впечатление вынесли командированные Комитетом лица, принимавшие модели в глине, мне очень хотелось бы знать, удовлетворены*

ли они. Казалось бы, что молчание означает — одобрение, но все же, я очень хотел бы услышать хоть одно слово от Вас, г. Городской голова» [4, спр. 90, арк. 156–156 зв.]. У листі від 10 травня скульптор запрошує голову приїхати до Риму та дає звіт про хід відливки фігур, наголошуючи свій внесок: «Работы по отлиту бронзы производятся в Милане, куда мне приходится ездить очень часто для всяких указаний. В течение одного месяца я был в Милане восемь раз и так будет продолжаться до июля. Надеюсь, что Комитет примет во внимание мою усиленную работу в исполнении памятника. Я сдержу свое слово и памятник будет открыт в конце августа» [4, спр. 90, арк. 181–181 зв.]. Водночас докладний звіт про відрядження до Мілану чиновника з особливих доручень О. Мердера від 28 липня 1911 р. свідчить про окремі проблеми щодо якості робіт та хвилювання щодо дотримання термінів: «...Одно более нежели вероятно: по открытии памятника таковой потребует еще не малых забот и расходов. На подобного рода заключение дает известное право... впечатление, производимое художником, который представляется человеком несколько легкомысленным, самовлюбленным и слишком большее значение придающим деньгам» [4, спр. 92, арк. 241–242]. Попри всі побоювання пам'ятник був відкритий вчасно — у кінці серпня 1911 р. І київський міський голова у поданні на ім'я генерал-губернатора Ф. Трепова з приводу відзнаки осіб, що доклали багато зусиль до створення монументу, відзначив також італійців — Ксіменеса та Барігоцци, власника заводу з відливки пам'ятника [2, арк. 581]. У 1912 р. Е. Ксіменес виграв ще один мистецький конкурс на створення пам'ятника вбитому 1911 р. прем'єр міністрові Петру Столипіну. У тогочасній пресі часто передавали зміст листів скульптора щодо проектування, але самі вони не збереглися.

Величезна кількість листів різних осіб — архітекторів, скульпторів, художників, громадських діячів і представників влади — відображає також складний процес конкурсного проектування монументу, який так і не був встановлений у Києві. Йдеться про пам'ятник Тарасові Шевченку, для створення якого у 1910–1913 рр. відбулося чотири міжнародні конкурси. Більшість цих листів зберігається в Інституті рукопису НБУВ [19].

Розглянуті нами документи дають змогу говорити про виключну та досі недооцінену значущість епістолярних джерел для вивчення об'єктів культурної спадщини Києва. Вони містять факти і деталі, відсутні у будь-яких інших джерелах, а також допомагають по-новому інтерпретувати вже відому інформацію. Виявлення, комплексний аналіз і введення до наукового обігу листування архітекторів із приватними замовниками або представниками різноманітних установ і товариств дасть змогу як аналізувати архітектурну творчість з погляду художньої чи технічної цінності, так і наповнювати життям мовчазне середовище архітектури.

1. ДАК, ф. 18, оп. 1.
2. ДАК, ф. 163, оп. 39, спр. 494.
3. ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 6194.
4. ДАК, ф. 163, оп. 54.
5. ДАК, ф. 298, оп. 1.
6. ДАК, ф. 301, оп. 1, спр. 8.
7. ДАК, ф. 311, оп. 1, спр. 1.
8. Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 245, спр. 355.
9. Долгова А. Дім Бажанова у Петербурзі — перша самостійна споруда Павла Альошина. [Текст] / Анастасія Долгова // Пам'ятки України. — 2013. — № 11. — С. 14–23.
10. К сооружению памятника Императору Александру 11 в Киеве [Текст] // Киевлянин. — 1911. — № 63. — 4 марта.
11. Кадомская М. Замок вздохом... [Текст] / Мария Кадомская, Алена Мокроусова. — К. : Кий. — 2013. — 428 с.
12. Кальницкий М. Триумф и трагедия академика Беретти [Текст] / Михаил Кальницкий // Зодчествоизодчие. — К. : Варто, 2012. — С. 279–294.
13. Мокроусова Е. Московские отголоски в судьбе и творчестве Павла Алешина [Текст] / Е. Г. Мокроусова // Русская усадьба. — 2013. — Вып. 19 (35). — С. 466–495.
14. Мокроусова О. Академік Володимир Ніколаєв та київські архітектурні конкурси [Текст] / Мокроусова О. Г. // Праці Центру пам'ятокознавства. — 2012. — Вип. 22. — С. 107–135.
15. Мокроусова О. Будівельна епопея Кіндрата Ховалкіна (з історії садиби по вулиці Костьольній, 10/5) [Текст] / Олена Мокроусова, Тетяна Скібіцька // Киевский альбом. Исторический альманах. — 2007. — Вип. 5. — С. 75–81.
16. Мокроусова О. Будівництво Педагогічного музею Києва у листуванні мецената Семена Могильовцева та архітектора Павла Альошина [Текст] / Мокроусова А. Г. // Праці Центру пам'ятокознавства. — 2015. — Вип. 27. — С. 142–156.
17. Мокроусова О. Внесок польських архітекторів Києва ХІХ–початку ХХ століть у формування історичного образу міста [Текст] / Мокроусова О. Г. // П'ять Зарембівських читання: зб. наук. праць. — 2013. — С. 83–109.
18. Мокроусова О. Джерельна база з історії київських архітектурних конкурсів ХІХ – початку ХХ століття. Документи Державного ар-

- хіву м. Києва [Текст] / Мокроусова О. Г. // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 25. – С. 63–69.
19. Мокроусова О. Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві [Текст] / Олена Мокроусова // Пам'ятки України. – 2012. – № 7. – С. 48–77.
20. Мокроусова О. Павло Альошин — учасник архітектурних конкурсів. [Текст] / Олена Мокроусова // Київська Старовина. – 2010. – № 6. – С. 136–160.
21. Мокроусова О. Палац Терещенків в селі Денеші: історія будівництва у листуванні замовників та архітектора. [Текст] / О. Г. Мокроусова, М. А. Кадомська // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 4. – С. 316–326.
22. Мокроусова О. Простота шляхетного стилю [Текст] / Олена Мокроусова, Тетяна Скібіцька // Пам'ятки України. – 2013. – № 11. – С. 24–34.
23. ЦДАМЛМ України, ф. 8, оп. 1.
24. ЦДАМЛМ України, ф. 9, оп. 1.
25. ЦДАМЛМ України, ф. 648, оп. 1.
26. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 1013.
27. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 293.

REFERENCES

1. State archives of Kyiv, f.18, in. 1.
2. State archives of Kyiv, f. 163, in. 39, c. 494.
3. State archives of Kyiv, f. 163, in. 41, c.6194
4. State archives of Kyiv, f. 163, in.54.
5. State archives of Kyiv, f. 298, in. 1.
6. State archives of Kyiv, f. 301, in. 1, c. 8
7. State archives of Kyiv, f. 311, in. 1, c. 1
8. State Archives of Kyiv region, f. 127, in. 876, c. 1013.
9. Dolgova, A. (2013). *Dim Bazhanova u Peterburzi — persha samostiynna sporuda Pavla Alyoshyna* [Bazhanov House in St. Petersburg — the first self-construction Paul Aleshin]. *Pamyatku Ukrayiny* [Attractions Ukraine], 11, 14–23. [in Ukrainian].
10. *K sooruzheniyu pamyatnika Imperatoru Aleksandru 11 v Kieve* [By the construction of the monument to Emperor Alexander 11 in Kiev]. (1911). *Kievlyanin* [Kyivlyanyn], 63. March 4. [in Russian].
11. Kadomskaya, M., & Mokrousova, A. (2013). *Zamok vzdochov ...* [Castle of Sighs...]. Kyiv: Kiy. [in Russian].
12. Kalnitskiy, M. *Triumf i tragediya akademika Beretti* [Triumph and tragedy academician Beretti] (2012). In *Zodchestvo I zodchie* [Architecture and architects]. (Pp. 279–294). Kyiv: Varto. [in Russian].
13. Mokrousova, E. *Moskovskie otgoloski v sudbe I tvorchestve Pavla Alyoshyna* [Moscow echoes in the life and work of Paul Aleshin]. (2013). *Russkaya usadba* [Russian estate], 19 (35), 466–495. [in Russian].
14. Mokrousova, O. *Akademik Volodymyr Nikolayev ta kuyivcki architekturni konkursy* [Academician Vladimir Nikolayev and Kiev Architectural Contests]. (2012). In *Prazi Tsentru pamyatkoznavstva* [Proceedings Centre monuments]. (Vol. 22, pp. 107–135). [in Ukrainian].
15. Mokrousova O., & Skibitska T. (2007). *Budivelna epopeya Kindrata*

- Chovalkina (z istoriyi sadyby po vulytsi Kostyolnii, 10/5)* [Construction Kondrati Hovalkina epic (the history of the estate on the street Kostyolnaya, 5/10)]. In *Kievskiy albom. Istoricheskiy almanach* [Kiev album. Historical Almanac]. (Vol. 5, pp. 75–81). [in Ukrainian].
16. Mokrousova, A. (2015). *Budivnytvo Pedagogichnogo muzeyu Kuyeva u lystuvanni metsenata Semena Mogulyovzeva ta architekтора Pavla Alyoshina* [Construction Pedagogical Museum Kyiv in correspondence Semen Mohylevtseva patron and architect Pavel Alyoshin]. In *Prazi Tsentru pamyatkoznavstva* [Proceedings Centre monuments]. (Vol. 27, pp. 142–156). [in Ukrainian].
  17. Mokrousova O. (2013). *Vnesok polskich architektoriiv Kuyeva XIX – pochatku XX stolit u formuvannya obrazu mista* [Contribution of Polish Architects Kyiv XIX – early XX centuries in the formation of the historical image of the city]. In *Pyati Zarembivski chytannya* [Fifth Zarembivski reading]. (Pp. 83–109). [in Ukrainian].
  18. Mokrousova, O. (2014). *Dzherelna baza z istoriyi kyyivskich architekturnykh konkursiv XIX – pochatku XX stolit* [The source base on the history of Kyiv architectural competitions XIX – early XX century. Documents of the State Archive of Kyiv]. *Prazi Tsentru pamyatkoznavstva* [Proceedings Centre monuments]. (Vol. 25, pp. 63–69). [in Ukrainian].
  19. Mokrousova, O. (2012). *Nezdiysnena mtiya do istoriyi pamyatnyka T. G. Shevchenka v Kyievi* [Illusion: the history of the monument to Taras Shevchenko in Kiev]. *Pamyatku Ukrayiny* [Sights Ukraine], 7, 48–77. [in Ukrainian].
  20. Mokrousova, O. (2010). *Pavlo Alyoshyn — uchasnyk architekturnykh konkursiv* [Paul Aleshin — participant of architectural competitions]. *Kyyivska Starovyna* [Kiev antiquities], 6, 136–160. [in Ukrainian].
  21. Mokrousova O., & Kadomska M. (2011). *Palats Tereshchenkiiv v seli Deneshi: istoriya budivnytva u lystuvanni zamovnykiv ta architekтора* [Tereshchenko palace in the village Denyshi: The history of correspondence with customers and architect]. In *Sivershchina v istoriyi Ukrayiny: Zbirnyk naukovykh prats* [Siverschyna in the history of Ukraine]. (Vol. 4, pp. 316–326). [in Ukrainian].
  22. Mokrousova O., & Skibitska T. (2013). *Prostota shlyachetnogo stylyu* [Easy noble style]. *Pamyatku Ukrayiny* [Sights Ukraine], 11, 24–34. [in Ukrainian].
  23. Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine, f. 8, in. 1.
  24. Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine, f. 9, in. 1.
  25. Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine, f. 648, in. 1, c. 6.
  26. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, f. 127, in. 876, c. 1013.
  27. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, f. 830, in. 1, c. 293.

Роль епістолярію архітекторів у дослідженні об'єктів культурної спадщини Києва.

Мокроусова О. Г., головний фахівець Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій, кандидат історичних наук (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – К., 2015. – Вип. 12. – С. 326–344.

На тлі доволі обмеженого біографічного матеріалу про архітекторів і забудовників Києва ХІХ – початку ХХ ст. і зовсім незначної його автобіографічної складової вирізняється група епістолярних джерел архітекторів. Значна її частина представлена в особових фондах у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва. За кількістю та різноманітністю листування виділяється спадок Павла Альошина, який виявляє роль архітектора та замовника в архітектурно-будівельній практиці початку ХХ ст. Архівні матеріали дають змогу реконструювати психологічний портрет архітектора Олександра Беретті та поточнити його роль у будівництві Володимирського собору (б-р Т. Шевченка, 20).

Друга група джерел, що містить епістолярні матеріали архітекторів, пов'язана з особовими фондами домовласників — замовників будівництва. Найвідомішим є фонд родини Терещенків у ЦДІАК України, де виявлено коротке, але інформативне листування петербурзького архітектора Андрія Гуна із Федором Артемієвичем Терещенком щодо проектування особняка по вул. Терещенківській, 9 (Музей Російського мистецтва). Також опрацьоване листування архітектора Павла Голландського із членами родини Терещенків із приводу будівництва замиського палацу в с. Денеші (Житомирська область).

Третє місце зберігання листів архітекторів — фонди установ і відомств, які замовляли те чи інше будівництво, або керували ним. У фонді Київського товариства старожитностей і мистецтв (ЦДАМЛМ) відклаталося листування Володислава Городецького з меценатом Богданом Ханенком, які проаналізовані як комплексне джерело, доповнене листами ще трьох архітекторів, причетних до проектування (П. Бойцова, О. Померанцева, В. Ніколаєва). Листування Комісії з будівництва Київського Політехнічного інституту та архітектора Ієроніма Кітнера фіксує напружені стосунки між замовниками та архітектором, пов'язані з недостатнім будівельним наглядом із його боку. Історія проектування окремих монументів, зокрема гетьмана Богдана Хмельницького, імператора Олександра II, Тараса Шевченка також знайшла відображення в епістолярії митців.

Розглянуті нами документи дають змогу говорити про виключну та досі недооцінену значущість епістолярних джерел для вивчення об'єктів культурної спадщини Києва. Вони містять факти і деталі, відсутні у будь-яких інших джерелах, а також допомагають по-новому інтерпретувати вже відому інформацію.

Architects' correspondence role in the research of Kyiv cultural heritage objects.

Olena G. Mokrousova, chief specialist of Kyiv Scientific and Methodological Center of protection, restoration, and using of the historical, cultural and protected areas, Ph.D. (Kyiv).

Ukrainian biographical = Biographistica ukrainica. – К., 2015. – Vol. 12. – P. 326–344.

On the background of the relatively limited biographical material about the architects and developers of XIX – early XX century Kyiv and very little of its autobiographical component the group of epistolary sources is stood out. The major part of it is represented in the collections of personal architects` funds in the Central State Literature and Art Archive. Pavlo Alioshin`s inharitance is stood out of the number and variety of correspondence and reveals fully the architectural features of the building practices of early twentieth century, displaying the role of the architect and the customer in this complex process. The worked out archival materials give a chance to reconstruct Alexander Beretti the architect`s psychological portrait and refine his role in the building of Volodymyr`s Cathedral (20, Shevchenko ave.).

The second group of source materials containing the architets` epistolary is associated with the personal homeowners-customers` building funds. Today the most famous is Tereshchenko family fund in CSLAA in Ukraine. The brief but informative correspondence of Andrew Guna, Petersburg architect with Fedir Artemiyevych Tereschenko is connected with the building of a family house in 9, Tereschenkivska str. (the Russian Art Museum). It was also discovered and processed Pavlo Hollandsky, the architect`s correspondence with Tereschenko`s family members about the construction of the country palace in Deneshi vilage (Zhytomyr region).

The third place of the architects`letters possible storage is the agencies and departments funds that ordered or directed the particular building. In the Kyiv Antiquities and Arts Society (KAAS) fund Volodyslav Horodetsky`s correspondence with Bogdan Khanenko, the patron is found and analyzed as a complex source, added with letters of three more architects involved in the design (Boytssov P., Pomerantsev O., Nikolayev V.). The correspondence of Kiev Polytechnic Institute building commission with Ieronime Kitner, the architect captures the extremely tense relations between the clients and the architect related to the lack of building quality supervision. The history of designing some monuments, including Bohdan Khmelnytsky, the hetman, Alexander II, the Emperor, Taras Shevchenko are also reflected in the epistolary of artists.

The examined documents allow us to say about the exceptional and still undervalued importance of epistolary sources for the study of Kyiv cultural heritage. They contain the facts and details missing in any other sources, and help interpret the already known information in a new way.

Key words: epistolary, cultural heritage, architecture, architect, correspondence, Kyiv.

Роль эпистолярия архитекторов в исследовании объектов культурного наследия Киева.

Мокроусова Е. Г., главный специалист КНМЦ по охране, реставрации и использованию памятников истории, культуры и заповедных территорий, кандидат исторических наук (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – К., 2015. – Вып. 12. – С. 326–344.

На фоне довольно ограниченного биографического материала про архитекторов и застройщиков Киева XIX – начала XX в. и совсем незначительной его автобиографической составляющей выделяется группа эпистолярных источников архитекторов. Ее часть представлена в личных фондах в Центральном государственном архиве-музее литературы и искусства. По количеству и разнообразию переписки выделяется наследие Павла Алешина, которое выявляет роль архитектора и заказчика в архитектурно-строительной практике начала XX в. Архивные материалы позволяют реконструировать психологический портрет архитектора Александра Беретти и уточнить его роль в строительстве Владимирского собора (б-р Т. Шевченко, 20).

Вторая группа источников, содержащих эпистолярные материалы архитекторов, связана с личными фондами домовладельцев — заказчиков строительства. Самым известным является фонд семьи Терещенко в ЦГИАК Украины, где обнаружена короткая, но информативная переписка Петербургского архитектора Андрея Гуна с Федором Артемиевичем Терещенко про проектирование особняка по ул. Терещенковской, 9 (Музей Русского искусства). Также проработана переписка архитектора Павла Голландского с членами семьи Терещенко по поводу постройки загородного дворца в с. Денеси (Житомирская область).

Третье место хранения писем архитекторов — фонды учреждений и ведомств, которые заказывали то или иное строительство, или руководили им. В фонде Киевского общества древностей и искусств (ЦГАМЛИ) отложилась переписка Владислава Городецкого с меценатом Богданом Ханенко, которая проанализирована как комплексный источник, дополненный письмами еще трех архитекторов, связанных с проектированием (П. Бойцова, А. Померанцева, В. Николаева). Переписка Комиссии по строительству Киевского Политехнического института и архитектора Иеронима Китнера фиксирует напряженные отношения между заказчиками и архитектором, связанные с недостаточным строительным надзором с его стороны. История проектирования отдельных монументов, в частности, гетмана Богдана Хмельницкого, императора Александра II, Тараса Шевченко также нашла отражение в эпистолярной творцов.

Рассмотренные нами документы позволяют говорить об исключительной и до сих пор недооцененной значимости эпистолярных источников для изучения объектов культурного наследия Киева. Они содержат факты и детали, отсутствующие в любых других источниках, а также помогают по-новому интерпретировать уже известную информацию.

Ключевые слова: эпистолярный, культурное наследие, архитектура, архитектор, переписка, Киев.